

Z. ZINKEVIČIUS

TVEREČIAUS ŠNEKTOS SLAVIZMAI PRIEŠ 60 METŲ IR DABAR

1932 m. pasirodė J. Otremskio Tverečiaus šnektos aprašo III dalis¹, kurioje surašyti šios šnektos slavizmai², autoriaus nuo 1926–1927 m. rinkti Guntauniūnų kaime (dab. Ignalinos raj. Mielagėnų apyl.). Jam padėjo iš ten kilęs Vilniaus S. Batoro universiteto studentas Viktoras Dasys. Nuo to laiko praėjo apie 60 metų, per kuriuos Guntauninkų kaimo gyvenimas neatpažįstamai pakito. Anuomet tai buvo lenkų okupuoto Vilniaus krašto užkampis. Tada visuomeniniame krašto gyvenime vyravo lenkų kalba, brukama per valdžios įstaigas, mokyklas, spaudą ir pan. Okupacija baigėsi 1939 m. Praėjo sunkūs karo ir pokario metai. Dabar Guntauninkų kaimo gyventojų butis visai kitokia. Beveik kiekviename name yra radijas, televizorius, daugelis šeimų prenumeruoja net po kelis laikraščius, žurnalus. Tarmiškai kalbantys kaimiečių vaikai mokykloje pramoksta bendrinės kalbos. Dalis jų vėliau tęsia mokslą Vilniaus, Kauno ir kitų respublikos miestų specialiose vidurinėse ir aukštosiose mokyklose. Grįžę į kaimą, nors paprastai šneka tarmiškai, tačiau jų kalba jau būna gerokai pakitusi. Kasmet į Guntauninkus ir aplinkinius kaimus dirbti atvyksta nemaža jaunų specialistų, kurie, nemokėdami vietos tarmės, šneka bendrine kalba. Visa tai, suprantama, veikia Guntauninkų šnektą, atsiliepia jos slavizmų vartojimui, kurį šiuo metu (kaip ir anksčiau) palaiško artima kaimynystė su baltarusiais (kaime žiūrimos Minsko televizijos programos, žmonės dažnai lankosi Vidžiuose, Pastovyse, Kazėnuose ir kituose artimesniuose Baltarusijos TSR miesteliuose), taip pat pastaruoju metu labai padidėjusi rusų kalbos įtaka. Norint išsiaiškinti, kiek per praėjusius bemaž 60 metų pakito Guntauninkų kaime slavizmų vartojimas, iš šių apylinkių kilusiai Vilniaus V. Kapsuko universiteto studentei Elenai Gudelytei buvo pavesta detaliam iširti dabartinę padėtį, išsiaiškinti kiekvieno Otremskio užrašyto slavizmo vartojimą dabar. Šio straipsnio autoriaus prižiūrima ir instruktuojama, E. Gudelytė visa tai kiek pajėgdama ištyrė ir rezultatus aprašė 1984 m. birželio mėn. ap-

¹ Otrębski J. Wschodniolitewskie narzecze twereckie. Część III. Zapożyczenia słowiańskie. — Kraków, 1932.

² Pateko ir vienas kitas ne slavizmas ar hibridas, pvz., *bėdà, bóba, dėdė, kasnykas, kuõlas, ziemùja* 'žiemoja'.

gintame diplominiame darbe³. Kadangi jos sukaupti duomenys turėtų būti įdomūs baltistams, ryžtuosi čia juos, autorei leidus, trumpai referuoti bei pakomentuoti.

E. Gudelytė išaiškino, kad iš 1193 Otrembskio užrašytų slavizmų dabar Guntaininkų kaime visų gyventojų žinomi ir vartojami tik 528, taigi 44,3%. Tai pirmiausia seni slavizmai, turimi ir bendrinėje kalboje, pvz., *bažnyčia, grėbas, knyga, miestas, muilas, pipiras, šilkas, ūsai* ir t. t. Be to, čia įeina tokie slavizmai, kurių bendrinėje kalboje nėra, bet kurie mūsų tarmėse plačiai vartojami, pvz., *ābrozdas, abrūsas, akvatà, alè 'bet', bagótas, biėdnas, bliūdas, britvà, ciėlas, čėrkà, čyostas, duėnas, dūšià, griėkas, kãpčius, kōžnas, nedėlià, pãduška, pagadà, pãtapas, pėtnyčia, práuda, skūrà, slãbnas, subatà, šėpà, tavōras, viėdras, vierà* ir kt. Kai kurie iš jų Tverečiaus apylinkėse turi kiek kitokià formà negu daugelyje kitų tarmių ar bendrinėje kalboje, pvz., *arbotà 'arbata', garčyčià 'garstyčia', kaurniėrius 'kalnieriūs, apykaklė', kešėnius 'kišenė', kóva 'kava', kreėdas 'kreida', votà 'vata', zagárkas 'laikrodis'*. Panašiai jie tariami ir kitose artimesnėse rytų Lietuvos šnektose, todėl, plačiai vartojami, nenyksta. Tas pat pasakytina dėl kai kurių specifinių rytinių lietuvių kalbos pakraščių slavizmų, kitose mūsų tarmėse nevartojamų ar retai tesutinkamų, pvz., *čiūžas 'svetimas', kastiliūs 'ramentas', mėkỹnos 'pelai', pakarãnas 'laidotuvės', perynà 'pūkinė patalinė', sprónčka 'sagtis', šerūja 'trina, šveičia; sparčiai eina', ùtara 'kaľba'*. Visi šie žodžiai tvirtai laikosi Guntaininkų kaimo žmonių kalboje, nes juos vartoja ne tik artimesni kaimynai, bet ir iš kiek tolesnių vietų atvykę žmonės. Šių žodžių bendrinės kalbos atitikmenis paprastai pasako tik mokiniai mokyklose, šiaip jau kiti žmonės nebent tik šnekėdami arba stengdamiesi šnekėti bendrine kalba.

E. Gudelytės duomenimis, 370 J. Otrembskio užrašytų slavizmų, taigi 31%, dabar žino ir vartoja tik vyresnės kartos žmonės, turintys maždaug per 35 m. amžiaus. Jaunimas šių žodžių nebevartoja, dažnai net tiksliai nežino jų reikšmės. Vietoj tų žodžių jaunimo kalboje įsigalėjo bendrinės kalbos atitikmenys, pvz., vietoj *sienikas* sako *čiužinỹs*, vietoj *šklėnyčià* – *stiklinė*. Vienas kitas iš seno vartotas slavizmas pastaruoju laiku imamas keisti kitu slavizmu (retesnis atvejis), pvz., vietoj *čerpōkas* 'samtis' dabar imama vartoti *pavōras* 't. p.', vietoj *dzieškà* – *bačkà* ir pan. Daugiausia jaunimas nebežino slavizmų, susijusių su senąja kaimo buitimi, kuri dabar sparčiai kinta. Tai įvairūs namų apyvokos terminai, pvz., *napárstkas* 'antpirštis', *pãsūdas* 'indas', *sagōnas* (var. *stagōnas*) 'toks puodas', *ukvōtas* 'šakės puodams iš krosnies išimti'; apavas, apdaras, pvz., *apsōcis* 'kulnas', *kukárda* 'surištas kaspinas papuošimui', *padnačkà* 'puspadis', *zãdnykai* 'batų užkulniai', *žiupōnas* 'paltas paaugliui'; valgiai, gėrimai, pvz.,

³ Gudelytė E. Tverečiaus tarmės slavizmai prieš 60 metų ir dabar. – V., 1984 (rankraštis laikomas Vilniaus universiteto bibliotekos lietuvių kalbos ir literatūros skaitykloje).

abiedà 'pietūs', *kvōšaliēna* 'šaltiena', *prismōkas* 'prieskonis', *smetōnas* 'grietinė'; medžiagų pavadinimai, pvz., *miēdzius* 'varis', *stōlius* 'plienas'; statyba, pastatai, pvz., *advērija* 'durų stakta', *apōlka* 'pirmoji nuo rasto nupjauta lenta', *kuknià* 'virtuvė'; ūkininkavimo, amatininkavimo reikmenys, pvz., *kamuñtai* 'pakinktų dalis', *kānterius* 'apynasris', *kūčkà* 'javų guba iš 10 pėdų', *malātas* 'derlius, iškulti javai', *rōzvalnios* 'didelės rogės', *uknōlis* 'vinis arklių kaustymui'; ligos, negalavimai, pvz., *kāterius* 'sloga', *kvāras* 'ligotas, sergas', *ronà* 'žaiзда', *sukātos* 'džiova'; žmogaus išvaizdą apibūdinantys žodžiai, pvz., *drābnas* 'smulkus, nedidelio ūgio, menko sudėjimo', *stōlnas* 'suaugęs', *strāinas* 'grakštus, pasitempęs', *zdreñčnas* 'grakštus, patogus'; charakterį nusakantys žodžiai, pvz., *akajēnas* 'įžūlus', *atvōžnas* 'drąsus', *dastōinas* 'vertingas, vertas garbės', *markātnas* 'liūdnas', *skūpus* 'šykštus', *upārtas* 'užsispyręs', *viērnas* 'sąžiningas, teisingas, patikimas'; teisė, administracija, pvz., *padōtkai* 'mokesčiai', *provà* 'teisė', *sūdas* 'teismas', *sviētkas* 'liudininkas', *štrāpas* 'bauda', *turmà* 'kalėjimas'; amatai, užsiėmimas, pvz., *kanavōlas* 'veterinorius', *kukārka* 'virėja', *māistra* 'stalius', *mūlerius* 'dažytojas'; prekyba, pvz., *bumoškà* 'popierinis pinigai, banknotas', *riñkas* 'turgus', *zadātkas* 'rankpinigiai'; karinė terminija, pvz., *pliēnas* 'nelaisvė', *saldōtas* 'kareivis', *šlužbà* 'tarnyba', *vainà* 'karas'; laiko sąvokos, pvz., *čēslas* 'data', *mōjus* 'gegužis', *seredà* 'trečiadienis', *viēkas* 'amžius', *zarià* 'aušrà'; kitokie žodžiai: *abezācel'na* 'būtinai', *kvit* 'viskas baigta, tvarka', *mēčikas* 'sviedinys', *naprāsnei* 'veltui', *nauvāt* 'be išankstinio pasiruošimo', *nebāščikas* 'velionis', *pātim* 'paskui', *peūnei* 'tikrai'... Nemaža dalis žodžių sparčiai nyksta todėl, kad išnyko arba retai tepasitaiko pačios realijos, kurioms pavadinti jie buvo reikalingi, pvz., *abrākas* 'kelionės pašaras arkliui', *bezvēnas* 'toks svertuvas', *birka* 'pagaliukas su atpažinimo ženklais, pritvirtinamas prie kailio', *birkavas* 'svorio matas 10 pūdų', *gaspadōrius* 'ūkio savininkas, šeimnininkas', *kapà* 'mato vienetas (60 vnt.)', *klēmorius* 'geležinė sankaba statyboje', *kūntas* 'svorio matas, apie 400 gramų', *palýčia* 'plūgo dalis', *pōzas* 'išilgai rasto daroma išdroža, kad suleidžiami rąstai glaudžiau prigultų', *vėskà* 'iškultas pėdas', *znōkorius* 'žiniuonis'. 20 slavizmų (jie sudaro 1,7%) dabar tevertojami (paprastai vyresniosios kartos) tik tam tikruose posakiuose (frazologizmuose). Šiaip jau jie nežinomi. Tai šie žodžiai:

abezjōnas: *kaī abezjōnas* (apie nepriimtina savo išvaizda arba elgesiu žmogų);

ābazas: *kaī ā*. (apie kleganti, triukšmaujanti būrį žmonių);

barabōnas: *pilvas kàp b*. (sakoma gerai, stipriai privalgius);

brāvoras: *smirda kàp iš brāvoro* (apie alkoholiu dvokiantį žmogų);

čelēdnykas: *dirba kàp č*. (sunkiai dirba), *āš táu ne č*. (sakoma, kai verčia daug ir sunkiai dirbti);

čemeryčià: *priēdis čemeryčiu* (apie paniurusį, nesukalbama, pikta žmogų);

kalierà 'cholera': *k. ju žino!*

krōmas: *krōmo nēša* (neša ant nugaros vaiką);

lēvas: *kaī l. dirba* (su užsidegimu, gerai);

motnià 'tinklo galas': *aīna kàp m.* (apie girtą žmogų, negražiai einantį);

paviētrius: *tàs kaī p.* (pernelyg judrus, nerimstąs);

pūstélnykas: *tik pūstélnykai namuōs švilpia*;

rāpnykas 'rimbas': *kaī paimsiū rāpnykū, taī žinōsi* (vaikų gąsdinimas);

sklōniojas: *àš jaū táu nesisklōniosiu* (nenusileisiu);

slūgà: *àš táu ne s.*;

šakārda: *apvirto šakārdom* (aukštiekninkas), *eīna š.* (dūksta, šelsta). Šis žodis jau Otrembskio laikais buvo vartojamas tik frazeologizmuose;

tribūkas 'pilvas, viduriai' (dabar sakoma apie storą, pilvotą žmogų);

triūbija: *t. kàp arklūs* (daug geria);

vōlas: *nuspenėjo kàp v.*;

žebrōkas: *váikščioja kàp ž.*

106 slavizmai (9%) dabar Guntauninkuose užfiksuoti tik senelių (vyresnių negu 60 metų) kalboje, kiti gyventojai vartoja bendrinės kalbos atitikmenis, kai kuriais nusakomos realijos nyksta arba visai išnyko. Tai žodžiai iš šių semantinių sričių: namų apyvoka, buitis, pvz., *ačkaī* 'akiniai', *kvacerkà* 'pusbutelis degtinės', *valāknas* '(linų) pluoštas'; valgis, gėrimas, pvz., *čėjus* 'arbata', *karavōjus* 'toks pyragas'; statyba, pvz., *lištvà* 'siaura lentelė', *prabājus* 'durų vyris, įkalama metalinė kilpa, kablys', *stūpas* 'stulpas'; asmenį charakterizuojantys žodžiai, pvz., *dziimnas* 'keistas', *nevilnas* 'nekaltas', *slāunas* 'garbingas', *smūtnas* 'liūdnas'; žmonių tarpusavio santykiai, pvz., *darūja* 'dovanoja, atleidžia', *paklōnas* 'pagarba', *susiēdas* 'kaimynas', *kermōšius* 'turgus'; pasenusi administracijos ir teisės terminologija, pvz., *cērius* 'caras', *gasudōrius* 'valdovas', *prašenià* 'prašymas', *prāšpartas* 'pasas', *razrašenià* 'leidimas', *žēlaba* 'skundas'; amatai, užsiėmimas, pvz., *rabōčius* 'darbininkas', *stōražas* 'sargas', *strelčius* 'medžiotojas'; karinė terminologija, pvz., *puštaliētas* 'pistoletas', *strel'ba* 'šautuvas', *šoblià* 'kardas', *váiskas* 'kariuomenė'; religiniai terminai: *čyšcius* 'skaistykla', *prābaščius* 'klebonas'; kitokie žodžiai, pvz., *agulnas* 'bendras', *karāblius* 'laivas', *kytā* 'šiaudų ar šieno ryšulys', *māsendzis* 'žalvaris', *pakalenià* 'karta', *pakōzas* 'paroda', *plēmē* 'giminė', *sumlenià* 'sąžinė', *zadočià* 'uždavinys'.

153 slavizmai (12,8%) ir senelių kalboje nebevartojami, nors šiuos slavizmus jie yra girdėję, žino jų reikšmes. Dabar vartoja bendrinės kalbos atitikmenis. Dalį sudaro žodžiai-istorizmai, kurie, išnykus atitinkamoms realijoms, tapo nebereikalingi. Čia priklauso šių semantinių sričių žodžiai: namų apyvoka, buitis, pvz., *česaī* 'laikrodis', *kvacera* 'butas', *kalmogà* 'vaikų vežimėlis', *skavardà* 'molinė keptuvė pyragams', *sundūkas* 'kelioninė dėžutė', *ūksusas* 'actas', *žgūtas* 'susuktas rankšluostis'; apavas, apdaras, pvz., *dzerevēškà* 'klumpės', *stūčkà* 'juostelė, kaspi-

nas, atraiža'; statyba, pvz., *dronỹčios* 'skiedros stogams dengti', *kamenyčią* 'mūrinis namas', *kroskà* 'dažai'; ūkininkavimas, pvz., *pāzbiščius* 'ganykla', *zovalākas* 'žiedas, įvertas buliui į šnerves', *zvoskà* 'suvežimas'; asmenį charakterizuojantys žodžiai, pvz., *šlekētnas* 'poniškas, šlėktiškas', *šūtas* 'juokdarys', *valakytà* 'valkata', *zadórnas* 'karštas, vaidingas'; žmonių tarpusavio santykiai, pvz., *čēlėdzis* 'samdiniai', *kalāstas* 'viengungis', *liūbija* 'myli', *ugādas* 'susitarimas', *žeřtas* 'pokštas'; įstaigos, pvz., *agzōlas* 'geležinkelio stotis', *balnicà* 'ligoninė', *dvařcius* 'pilis, dvaras', *klēštorius* 'vienuolynas'; senoji administracija, pareigūnai, pvz., *garadāvasiai* 'posto budėtojas, policininkas', *kaznà* 'iždas', *padriāčikas* 'darbų vykdytojas', *pāktorius* 'patarėjas', *prīstavas* 'policijos viršininkas', *stārasta* 'seniūnas', *strāžnykas* 'policininkas'; amatai, užsiėmimas, pvz., *kašavōras* 'virėjas kariuomenėje', *stalērius* 'stalius', *šklērius* 'stiklius', *zvōščikas* 'vežikas'; prekyba, pvz., *āndlius* 'prekyba', *pasrēdnykas* 'tarpininkas', *utrotà* 'nuostolis', *zakōzas* 'užsakymas', *zolāgas* 'užstatas'; senovinė mokykla, pvz., *abeciādilas* 'abėcėlė', *bukvà* 'raidė', *citrotkà* 'sąsiuvinis', *černilà* 'rašalas', *čitōja* 'skaito'; mėnesių pavadinimai, pvz., *apriēlius* 'balandis', *dzekābrius* 'gruodis'; religiniai terminai, pvz., *dūkas* 'dvasia', *kameñdorius* 'vikaras', *kōzonis* 'pamokslas', *skarābnas* 'nepasninkiškas'; įvairūs kiti žodžiai, pvz., *ařlas* 'erelis', *aprič* 'išskyrus', *bapkà* 'pyragas', *glōsas* 'balsas', *priklo-das* 'pavyzdys', *tuñčius* 'šokis', *žūkas* 'vabalas'.

14 slavizmų (1,2%) net seneliai visai nėra girdėję, nežino, ką jie reiškia. Tai šie žodžiai: *gañkas* 'sielio dalis', *kařčiai* 'savas maistas, išlaikymas', *kažemėkas* – šio žodžio reikšmė buvo nežinoma jau Otremskio laikais, *kōdas* 'tarpas tarp vėžių', *leįstrai* 'sąrašai, registrai', *palāgas* 'lovos užuolaida', *pavinascis* 'mokesčiai', *pažitkas* 'nauda, derlius', *sprāunykas* 'apskrities policijos viršininkas', *tāinykas* 'slaptosios policijos agentas', *tekì* 'vis dėlto', *vil'gadà*, *vil'gatà* 'lengvata (armijoje)', *zdrodà* 'išdavystė', *(z)nàs* 'vadinasi, reiškia', *žiučikas* 'vagišius'.

SLAVIC BORROWINGS IN THE DIALECT OF TVEREČIUS 60 YEARS AGO AND NOWADAYS

Summary

A study on the use of Slavisms in the dialect of Tverečius as recorded by J. Otrębski 60 years ago has been made by E. Gudelytė, a student of Vilnius University under the supervision of the author of the present article. The results of the study are given in the present article. As it turned out, all the representatives of the said dialect now use only 44.3 % of the total number of Slavisms recorded by J. Otrębski. 31 % of the Slavisms are known to and used by the speakers of the older generation (i. e. by people over 35). Besides, 1.7 % of the Slavisms can only be found in certain phrases (phraseological word-combinations) used by the speakers of the older generation. 9 % of the Slavisms occur only in the speech of people over 60. 12.8 % are not used even by the old people, though they have heard and understand them. 1.2 % of the Slavisms have never been heard even by the old people.